

Αν ορίζαμε ένα έτος και ένα συμβάν ως ορόσημο στη μεγάλη ταξιδιωτική, φυσική και μεταφυσική, διαδρομή του Καζαντζάκη, θα ήταν, για πολλούς λόγους, το 1914, και πιο συγκεκριμένα ο Νοέμβριος, όταν γνωρίζεται με τον Άγγελο Σικελιανό στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και, μετά από τρεις μέρες, ταξιδεύουν μαζί στο Άγιο Όρος (15 Νοεμβρίου–25 Δεκεμβρίου). Η σαραντάχρονη σχέση τους συνδέεται αρχικά με το «προσκύνημά» τους στην Ελλάδα, χαρακτηρίζεται όμως από διαφορετικές εμπειρίες και αντιδράσεις, τη συνύπαρξη της «χαράς» με το «μαρτύριο» για τον Καζαντζάκη, καθώς ο τόπος του υπενθύμιζε διαρκώς το αίσθημα της ευθύνης, δεν έπαυε «ν' ακούει φωνές, θυμωμένες και αυστηρές, από τα χώματα».¹ Στα χώματα της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Κρήτης, οι φωνές θα ήταν σίγουρα πιο έντονες κι αυτός θα πρέπει να ήταν και ο βασικός λόγος για την αναζήτηση διάφορων άλλων τόπων διαμονής και συγγραφής. Μακραίνοντας από την Κρήτη, ο τόπος του γινόταν σταθερά το μυθιστορηματικό του επίκεντρο.

Η γνωριμία του Καζαντζάκη με την Ελλάδα συνδέεται στενά με τον Σικελιανό, με τον κοινό σκοπό τους να γνωρίσουν «τη συνείδηση της γης και της φυλής τους». «Δαφνί, Ελευσίνα, Καισαριανή, Δελφοί, Μέγα Σπήλαιο, Μυκήνες, Σπάρτη, Μυστράς, Ολυμπία και άλλα»,² με σταθερό ορμητήριο το σπίτι του Σικελιανού στη Συκιά Κορινθίας. Τέλη Φεβρουαρίου ως αρχές Μαρτίου 1919 το κοινό ταξίδι τους στις Σπέτσες. Απρίλιο και Μάιο μόνος του στις Μηλίες του Πηλίου, στο σπίτι του Σπεράντζα, νοσταλγεί τη συντροφιά του. «Εκεί μπορούμε να ζήσουμε σα θεοί» του γράφει σε αχρονολόγητη επιστολή [Αρχείο Μερλιέ], ενώ την ίδια περίοδο ο Σικελιανός χαιρετίζει την κοινή τους στράτα:³

*Καθώς οι αἰτοὶ που χαίρονται με αδάμαστα παιχνίδια
πιο πλέρια στο βοριά,
μια στράτα ο νους μας έπαιρνε ιερή-ποτέ την ίδια-
στην θείαν ελευτεριά*

που τους οδηγεί σταθερά στη Συκιά και, από την προγονική, στη δικιά τους γραφή «Διαβάζαμε Ντάντε και Παλαιά Διαθήκη κι Όμηρο, μου απάγγελλε με τη βροντερή φωνή του στίχους δικούς του, κάναμε μακρινούς περιπάτους [...] Γκρεμίζαμε και δημιουργούσαμε τον κόσμο».⁴ Κι όταν ο ένας απομακρύνεται από το σπίτι, «σαν το πουλί που φεύγει για να φέρει τη θροφή»,⁵ σύντομα επιστρέφει στη φωλιά του απ' όπου ξεκινούν νέα σχέδια και εξορμήσεις, όπως αναθυμάται, λίγο πριν από το χωρισμό τους το 1922. Χωρισμό που δεν σημαίνει διάλυση της σχέσης αλλά απομάκρυνση βίου και πολιτείας, καθώς ο Καζαντζάκης έλειπε στα ξένα.⁶ Όλα τα επόμενα χρόνια όμως τα ταξίδια που ονειρεύτηκαν μαζί έμελλε να μην πραγματοποιηθούν ή να τα κάνουν χωριστά. Ο Σικελιανός επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ τον Απρίλιο 1921, ο Καζαντζάκης την άνοιξη 1926. Ο Σικελιανός δεν θα επισκεφθεί τη Σοβιετική Ένωση, ενώ ο

¹ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 2009, σ. 157, 174.

² Πάτροκλος Σταύρου, «Ν. Καζαντζάκης-Α. Σικελιανός. Ελεύθεροι μαχητές ενός πεπρωμένου που έταξαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους», *Η Καθημερινή*, 2.11.1997, σ. 19-20.

³ Άγγελος Σικελιανός, «Χαιρετισμός στον Νίκο Καζαντζάκη», *Λύρα*, Ιούνιος 1919, σ. 193-196, στο *Λυρικός Βίος*, τ. 2, φιλ. επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος 1981, σ. 138-142: 142.

⁴ *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σ. 193

⁵ Επιστολή Σικελιανού «Συκιά, τη νύχτα, 11 Οκτ. 921» [Αρχείο Μερλιέ] στο Παντελή Πρεβελάκη, «Το χρονικό μιας φιλίας [Καζαντζάκης-Σικελιανός]», *Άγγελος Σικελιανός*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ. 1984, σ. 141-210: 162-163.

⁶ *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1965, σ. 723.

Καζαντζάκης περιηγήθηκε διαδοχικά από Οκτώβριο 1925 ως Ιανουάριο 1926, και για έναν χρόνο, από τον Απρίλιο του 1928 ως του 1929. Η απομάκρυνση αυτή για τον Καζαντζάκη σήμαινε ακόμα περισσότερα ταξίδια και διεύρυνση οριζόντων ενώ ο φίλος του είχε δοθεί με πάθος στις Δελφικές Γιορτές: «Απομακρύνθηκα από πολλούς φίλους μου –έγραψα στο Σικελιανό πως οι δρόμοι μας πια αλλάξαν, δε μπορούμε πια να πηγαίνομε μαζί. Σαν ψεύτικη, σαν ασύγχρονη μου φαίνεται η ζωή του. Να δώσει ο Θεός να κάμει ωραία ποιήματα, να μη χαθεί ολότελα».⁷ Από το 1924, που σταματούν την επικοινωνία και αναπτύσσουν την ατομική κοσμοθεωρία τους, η Ελένη έρχεται στη ζωή του ως γραμματέας και μόνιμη πια συνοδός του. Από το 1927 χρονολογείται η πρώτη επαφή του με την Αίγινα.

Η Αίγινα ήταν προσφιλής και προσιτός τόπος καλοκαιρινών διακοπών για πολλούς λογοτέχνες που δραπετεύαν για λίγο από την Αθήνα. Είναι ενδιαφέρουσες οι περιγραφές του Κώστα Βάρναλη⁸ που γνώρισε το νησί στη διάρκεια των δεκαετιών '20 και '30, με την απλή ζωή στα καφενεία και τα ταβερνάκια του λιμανιού, απείρως προτιμότερη από τα πιο ακριβά και κοσμικά νησιά του Αργοσαρωνικού, Πόρο και Σπέτσες. Ο Καζαντζάκης θα μείνει στην Αίγινα για ένα εξάμηνο, από τις 19 Μαΐου ως τις 20 Οκτωβρίου 1927, στο σπιτάκι του Παύλου Χάνου, όπως μαθαίνουμε από τον Πρεβελάκη: «Η κατοικία του Καζαντζάκη ήταν ένα παράσπιτο το ανωκάτωγο μέσα στον κήπο του Παύλου του Χάνου, στο μεσόγειο της χώρας, μια τρακοσαριά μέτρα από τις Φυλακές. Το κύριο δωμάτιο βρίσκεται στο ανώγι κι έχει παράθυρα σε τρεις αγέρηδες. Από το τραπέζι όπου δούλευε, ο Καζαντζάκης έβλεπε τα περβόλια με τις φυσιτικές, τον τρούλο της Παναγιάς και τη θάλασσα. Τα έπιπλά του δεν ήταν περισσότερα απ' όσα βρίσκεις σε μια κάμαρα ξενοδοχείου τρίτης τάξης, και τα πράματα για την ατομική του χρήση, θα τα χωρούσε ο γυλιός του στρατιώτη. Η ζωή του ήταν καλογερική δεν έδινε στον εαυτό του τον καιρό μηδέ να πάει να βουτήξει στη θάλασσα. Από τα βαθιά χαράματα ίσαμε που νύχτωνε, ο Καζαντζάκης με το μολύβι στο χέρι, μπρος σ' ένα μακρόστενο τετράδιο, γέμιζε κατεβατά με δεκαεφτασύλλαβους».⁹ Την ίδια απόλυτη αφοσίωση μαρτυρεί και η επιστολή του Καζαντζάκη στην Ελένη «Μα δεν κάνω ποτέ περίπατο, η θάλασσα απέχει δέκα λεφτά και δεν πάω».¹⁰ Σε αυτή τη φάση ολοκληρώνει την πρώτη γραφή της *Οδύσειας*, ο κύκλος της οποίας θα κλείσει πάλι εκεί, στο σπίτι του πια, με την έβδομη γραφή τον Δεκέμβριο 1938: «Ποτέ δεν έζησα με τόση ταύτιση τη βουβή αλάφρωση κι αγωνία του μεταξοσκούληκα· όταν πια μετουσιωθούν μέσα του όλα τα φύλλα της μουριάς που έφαγε και γίνουν μετάξι, αρχίζει η δημιουργία».¹¹ Το Πάσχα του 1928 τον βρίσκουμε επίσης στην Αίγινα, να εργάζεται το ίδιο ασκητικά μαζί με τον Πρεβελάκη, δικαιολογεί όμως στον εαυτό του μια ανοιξιάντικη περιήγηση στο ναό της Αφαίας τη μέρα της Λαμπρής: «Κινήσαμε ξημερώματα, μύριζε όλο το νησί από χαμομήλι και τ' ανθισμένα σπάρτα, ξάπλωσα μισόγυμνος στα πυρωμένα μάρμαρα του ναού και κοιμήθηκα, λίγα λεφτά».¹²

Αργότερα, όπως φανερώνει η συχνή αλληλογραφία του με τον νιόπαντρο δικηγόρο και φίλο του Αγγελάκη, φιλοξενείται στην Αίγινα, από τον Δεκέμβριο 1930 ως τον Ιούνιο 1931,

⁷ Καζαντζάκης, «30. 3. 1923», *Επιστολές προς τη Γαλάτεια*, Αθήνα, Δίφρος 1958, σ. 176.

⁸ Κώστας Βάρναλης, *Φιλολογικά Απομνημονεύματα*, φιλ. επιμ. Κ.Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, Κέδρος 1981(4), σ. 241-253.

⁹ Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσειας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας 1958, σ. 87.

¹⁰ Επιστολή στην Ελένη «Αίγινα 14.6. 1927», στο Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Ο ασυμβίβαστος. Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1983, σ. 206.

¹¹ *Αναφορά στον Γκρέκο, ό.π.*, σ. 475.

¹² Επιστολή στην Ελένη «Αίγινα 15 Απρίλη 1928», *ό.π.*, σ. 227.

και έχει σκοπό να αγοράσει ένα οικόπεδο γιατί «Εκεί είναι η σωτηρία».¹³ Είναι φανερό πλέον ότι κινείται με όλες του τις δυνάμεις σε αυτήν την κατεύθυνση, καθώς έχει σκεφτεί πώς θα βρει χρήματα για την αγορά του οικοπέδου, εξοικονομώντας από το γαλλοελληνικό λεξικό που ετοίμαζε μαζί με τον Πρεβελάκη για λογαριασμό των εκδόσεων Δημητράκου. Για την αγορά όρισε διαμεσολαβητή τον, επίσης ενδιαφερόμενο, ζωγράφο Τάκη Καλμούχο: «Για να συνταχτώ λίγο και ν' ανακουφιστώ από τα ταξίδια, πεθύμησα να κάμω μια παράγκα στην Αίγινα. Στηρίζομαι στα χρήματα που θ' αρχίσω να παίρνω από τον Οχτώβρη για το λεξικό. Όλα αυτά τα χρήματα θα μείνουν ανέγγιχτα, για ν' αφιερωθούν στην παράγκα».¹⁴ Η σύγχρονη αλληλογραφία του Καζαντζάκη με τον Αγγελάκη αποκαλύπτει μια σειρά από δυσκολίες για την αγορά του «βράχου» που «μήτε 100 δραχμές αξίζει είναι ντροπή να μη γίνει δικός μας».¹⁵ Εκείνη την περίοδο η, εξαδέλφη της Ελένης, Μαίρη Πάντα απέκτησε σπίτι στην Αίγινα και τον φιλοξένησε για μεγάλο διάστημα. Στις 12 Απριλίου 1933, μετά από πολύμηνη παραμονή στην Ισπανία, ο Καζαντζάκης βρίσκεται ξανά στην Αίγινα, ζει και εργάζεται μαζί με τον Πρεβελάκη σε αυτό το σπίτι. Η Αίγινα είναι ιδανικός τόπος διαβίωσης και εργασίας γι' αυτόν, σε αντίθεση με την Αθήνα και την ατμόσφαιρα που επικρατεί εκεί, σύμφωνα με όσα του μεταφέρει ο Πρεβελάκης: «Γύρισε απελπισμένος “Όλοι εχτροί, η Αθήνα ανυπόφορη, η Δεξαμενή του ρίχτηκε όλη, γιατί να κάθεται μαζί μου, γιατί να 'ναι στη μοναξιά”».¹⁶ Αντίθετα, το νησί τον γεμίζει χαρά «Από τη στιγμή που πάτησα στην Αίγινα... γίνηκα άλλος άνθρωπος. Χαρά, σχεδόν ευτυχία, θάλασσα, μοναξιά, δεν υπάρχει τελειότερο climat για την ψυχή μου», γράφει στην Ελένη.¹⁷

Το οικόπεδο αγοράστηκε τελικά στη θέση Λιβάδι εξ αδιαιρέτου με τον Καλμούχο, ο οποίος και κατέβαλε τα χρήματα τον Ιούλιο 1935. Τον Μάιο 1936 ξεκίνησε η θεμελίωση του σπιτιού, με αρχιτέκτονα τον Βασίλη Δούρα. Ονειρευόταν ένα κάστρο, να μην ξεχωρίζει από τα βράχια της περιοχής. Η Ελένη πρότεινε το σπίτι να έχει σχήμα Π αλλά αυτό απορρίφθηκε γιατί η κατασκευή θα ήταν πολυέξοδη. Επιλέχθηκε το Γ και η επιλογή αυτή τον χαροποίησε: «Το Γ μου αρέσει! Πρώτα πρώτα είναι το σχήμα που έχουν όλα τα νησιώτικα σπίτια. Κι ύστερα το Γ δεν είναι ένα τυχαίο γράμμα της αλφαβήτας. Είναι το τρίτο! 3, 33, 333, 3333! Ακριβώς ο αριθμός που μου αρέσει!».¹⁸ Η Αγνή Ρουσοπούλου, πληρεξούσια δικηγόρος του Καζαντζάκη, διασώζει τις πληροφορίες για την ιδιοκτησιακή κατάσταση και τη διαδικασία που χρειάστηκε να γίνει αργότερα για την πώληση του σπιτιού.¹⁹

Η κατασκευή του σπιτιού κινητοποίησε έντονα τον Καζαντζάκη ο οποίος ξεκίνησε από το σκάψιμο του πηγαδιού και ασχολήθηκε ενεργά στη συνέχεια με τη δόμηση και τη λιτή διακόσμηση. Το καλοκαίρι του 1938 το σπίτι ήταν λειτουργικό και ανοιχτό στις κυριακάτικες επισκέψεις νέων λογοτεχνών, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Δημήτρης Φωτιάδης και ο Δημήτρης Νικολαρεϊζής, ο οποίος σημειώνει «Μας δέχτηκε στο εξοχικό σπίτι του με τον μικρό... αφρικάνικο κήπο: ένα κομμάτι ξερής γης όλο χαλίκια, με κανένα δεντράκι ίσως και λίγα κακτοειδή· ολόγυρα ένας χαμηλός λιθόστρωτος φράχτης. Το κηπάκι αυτό προΐδεαζε· συμβόλιζε ένα από τα ψυχικά τοπία του Καζαντζάκη· ξερό, λιτό, χωρίς βλάστηση, αγκαθένιο.

¹³ Καζαντζάκης προς Αγγελάκη, 25. «Παρίσι, 12-6-31», Θανάσης Αγάθος «Εισαγωγή», *Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη*, επιμ. Θ. Αγάθος, Μουσείο Καζαντζάκη. Ηράκλειο-Μυρτιά 2013, σ. 15-34: 15.

¹⁴ Καζαντζάκης προς Αγγελάκη, «27 Gottesgab, 20-8-31», *ό.π.*, σ. 68-70: 69, 70 (Υ.Γ.).

¹⁵ Καζαντζάκης προς Αγγελάκη, «36. Gottesgab, 30 Μάη [1932]», *ό.π.*, σ. 89.

¹⁶ Επιστολή στην Ελένη, «Αίγινα 8 Ιούνη 1933», *ό.π.*, σ. 338.

¹⁷ Επιστολή στην Ελένη, «Αίγινα, 22.6.1935», *ό.π.*, σ. 389.

¹⁸ Ελένη Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 394-395.

¹⁹ Αγνή Ρουσοπούλου, «Τα σπίτια του Καζαντζάκη», *Καινούρια Εποχή*, Φθινόπωρο 1958, σ. 222-230.

Το σπίτι μέσα, απλό, χωρίς πολλά έπιπλα».²⁰ Με αυτή την απλότητα που ο συγγραφέας καμαρώνει το σπίτι του όλες τις εποχές του χρόνου «καλό, απλό, όλο φως, η θάλασσα γυαλί, τα βουνά ήρεμα, καλόκαρδα, η γης γέμισε πρασινάδα. Όλα τα χρωστώ στη μοναξιά», έγραφε στην Ελένη.²¹ Στον κύκλο της Γαλάτειας τον συζητούσαν με αρκετή κακεντρέχεια. Ο Αλέξανδρος Αρτάκης, το μυθιστορηματικό του προσωπείο στο *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι* της Γαλάτειας, «έχτισε και βιλίτσα στο ακροθαλάσσι ενός κοντινού νησιού. “Ο Ερημίτης των βράχων”. Έτσι τότε λένε και του αρέσει».²²

Η απλή και ωραία ζωή στην Αίγινα θα διαρκέσει όλη τη δύσκολη περίοδο της Κατοχής, συνδεδεμένη όμως με πολλές δυσκολίες επιβίωσης, κοινές για όλη την Ελλάδα και τους λογοτέχνες της. Η Άννα Σικελιανού, που έζησε στην Αίγινα την άνοιξη του 1942, περιγράφει χαρακτηριστικά το μοναχικό σπίτι και τη λιτή ζωή: «Ένα σπίτι μοναχικό δείχνει ποιος το κατοικεί, και του Καζαντζάκη το σπίτι, μισή ώρα από την πόλη, το 'βλεπες πως ο τεχνίτης το 'χε γι' αυτόν προσωπικά σχεδιασμένο κι αρμονικό με το γυμνό τοπίο. Ίσιες γραμμές, σκούρες πέτρες, αυστηρές γωνίες, καμιά καμπύλη, κανένα στολίδι, μόνο ένας κάκτος κοντά στην πόρτα πασχίζει έναν ολόκληρο χρόνο ν' ανθίσει στο σεληνόφως ένα μωβ λουλούδι και σ' ένα υπόστεγο μια χρωματιστή γοργόνα ασυντρόφευτη και λησμονημένη εκεί στην ξέρα. Μέσα το σπίτι είναι απλό κι ευχάριστο, άνετο, με μεγάλα ανοίγματα· πίνουμε εκεί το τσάι σε κινέζικα κουπάκια, και στο πάνω πάτωμα μόνο το γραφείο του Καζαντζάκη, με πολλά βιβλία κι ένα σκληρό ντιβανάκι, με δυο ταράτσες κι ένα μεγάλο παράθυρο που ρεμβάζει στ' ανοιχτά ως το Φάληρο».²³

Παρά τη ζήτηση της μοναξιάς, ο έρημος βράχος της Αίγινας, συχνά ζωντάνευε από κυριακάτικες επισκέψεις και φιλολογικές συζητήσεις. Δεν είναι λίγες άλλωστε οι μαρτυρίες για την ύπαρξη συγγραφικών κύκλων στο νησί, πέρα από τις φιλικές συναναστροφές του Καζαντζάκη που λογίζονται ως «συναιγνιήτες», ιδιαίτερα οι οικογένειες Αγγελάκη και Ανδρουλιδάκη. «Τραβώντας ο ένας τον άλλον ήρθανε στην Αίγινα και περάσανε ένα ή περισσότερα καλοκαίρια ο Πικρός, ο Γιώργος ο Πολίτης, η Λιλή Ιακωβίδη, ο γερο-Φωτιάδης. Μερικοί χτίσανε ή αγοράσανε δικές τους βίλες, και δεν εννοούν να το κουνήσουνε από δω: ο Πωπ, το ζεύγος Περσάκη, ο Καζαντζάκης», σχολιάζει γενικά ο Κώστας Βάρναλης.²⁴ Ο Γιάννης Μαγκλής, που ανέπτυξε στενή σχέση με τον Καζαντζάκη στην Αίγινα, αναφέρει ότι τον γνώρισε τον Γενάρη 1937 στο σπίτι του Ολλανδού συγγραφέα Μπλέστρα.²⁵ Από την αλληλογραφία του Καζαντζάκη με τον κριτικό Αιμίλιο Χουρμούζιο γνωρίζουμε ότι η όμορφη φύση και η ηρεμία της Αίγινας προσφερόταν για γόνιμες επισκέψεις και συζητήσεις.²⁶ Εκείνη την περίοδο η φύση, το σπίτι και η οικογενειακή ατμόσφαιρα του νησιού του λείπουν σταθερά σ' όλα τα ταξίδια του, όπως γράφει σε επιστολή του στον φίλο Αγγελάκη, ο οποίος είχε αποκτήσει πρόσφατα τη Νίκη [την Κατερίνα Αγγελάκη], ενώ αδιάκοπα αναμετρείται με την «άπληστη» ψυχή του: «Συλλογίζομαι την Αίγινα – το σπίτι, τον ήλιο, τη μπλάβη θάλασσα- και

²⁰ Δημήτρης Νικολαεΐζης, «Ένα ανέκδοτο γράμμα του Νίκου Καζαντζάκη», *Δοκίμια κριτικής*, Αθήνα, Πλέθρον 1983, σ. 239-251: 239.

²¹ Επιστολή στην Ελένη, «17.2.1939», *ό.π.*, σ. 435.

²² Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι* (1957), επιμ. Αλέξ. Αργυρίου, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη 2007 (2), σ. 258.

²³ Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 152-153.

²⁴ Βάρναλης, *ό.π.*, σ. 251.

²⁵ Γιάννης Μαγκλής, «Τρώγοντας πλιγούρι για ψωμί», στο *Νίκος Καζαντζάκης. Ο άνθρωπος, ο δημιουργός, ο ιδεολόγος, Ελευθεροτυπία*, Άγνωστες μαρτυρίες και ντοκουμέντα, Συγκέντρωση και επιμέλεια Γιώργος Ζεβελάκης, *χ.χ.*, σ. 100-103: 100.

²⁶ Καζαντζάκης, «Εννιά ανέκδοτες επιστολές στον Αιμίλιο Χουρμούζιο», *Η Λέξη*, τχ. 139, Μάης-Ιούνης 1997, σ. 241-247.

λέω τι τέρας πρέπει να 'ναι ο άνθρωπος, τι άπληστο θεριό η ψυχή, για ν' αφήνει τέτοια ανεχτίμητα αγαθά και να περιπλανιέται μακριά, μέσα στη βροχή και στην ομίχλη. Γιατί; Κανένας δεν ξέρει· μα είναι, θαρρώ, ο μόνος δρόμος για να προχωράει ο κακόμοιρος αυτός Σκούληκας της γης.

Ελπίζω πια η Νίκη να 'ναι εντελώς καλά και ν' αρχίσει να ψελλίζει τα πρώτα λόγια που τρελαίνουν τους ανθρώπους. Ο "θεός" να Σας έχει και τους τρεις καλά και να συναντηθούμε γρήγορα εδώ. Αλλιώς, στην Αίγινα. Βλέπω διαρκώς μπροστά μου το κωνικό σχήμα του ιερού νησιού και η καρδιά μου σκιρτά σα μουσκάρι».²⁷

Στις 15 Αυγούστου 1940 θα γίνουν κουμπάροι με τον Αγγελάκη, καθώς βαφτίζει την κόρη τους Κατερίνα. Μετά την απελευθέρωση, το Νοέμβριο 1944, τριάντα χρόνια μετά την πρώτη γνωριμία τους, το ζεύγος Σικελιανού παντρεύει τον Νίκο Καζαντζάκη με την Ελένη Σαμίου στην Αθήνα, στον Άγιο Γεώργιο Καρύτση.

Το «ιερό νησί», για πολλούς λόγους, θα αποτελέσει μόνιμο καταφύγιο και οικογενειακή εστία του Καζαντζάκη την περίοδο της Κατοχής. Θα λείπει μόνο για ελάχιστα μικρά διαστήματα στην Αθήνα. Δεν ήταν λίγοι όσοι κατέφυγαν στην Αίγινα την περίοδο της Κατοχής επιζητώντας συντροφικότητα στον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης. Πέρα από τη μοναξιά του όμως το 1941 ο Καζαντζάκης αποζητά έντονα τον Σικελιανό, γιατί είναι πια καιρός να ανταμώσουν, ξεπερνώντας την ψυχική απομάκρυνση και τις αναστολές τους: «Πέρασα το Γενάρη από το σπίτι Σου στην Αθήνα να Σε δω, μα δε Σε βρήκα· ήρθες κάποτε στην Αίγινα, ζύγωσες, δε μπήκες στο σπίτι μου. Μα είναι πια καιρός ν' ανταμώσουμε».²⁸ Στις 19 Φεβρουαρίου 1942 ξανασυναντήθηκαν στο σπίτι του Πρεβελάκη και αποφάσισαν να περάσουν μαζί τους ερχόμενους μήνες στην Αίγινα.²⁹ Ο Σικελιανός ζει «με τον παλμό του ερχομού στην Αίγινα» και η αλληλογραφία δείχνει την αναζωπύρωση της σχέσης τους: «Αδελφέ Νίκο!

Φεύγοντας αύριο για τη Σαλαμίνα, με τη σκέψη πως μπορείς να 'ρθεις προτού γυρίσω, Σου αφήνω αυτά τα λόγια. Ζω με τον παλμό του ερχομού μας στην Αίγινα, όπου με τη βαθύτατη διαπασών των ψυχών μας, σιμά, θ' αναλάβουμε να εκπληρώσουμε ένα μέρος της τρανής Ευθύνης μας.

Πηγαίνω να ιδώ πώς θα τα καταφέρουμε να 'ρθουμε από εκεί, όπως λέγαμε, και γενικά να τακτοποιήσω τα του ερχομού μας. Άφησέ μου και Συ εδώ στον Παντελή ένα γράμμα να μου λες τώρα που τα 'πατε με την κυρία Ελένη πώς θα ετοιμαστούμε καλύτερα για να 'ναι όλα και για Σας και για μας πιο ασκόνταφα για τα παραπέρα. Όσο περισσότερο με κατατοπίσεις, τόσο το καλύτερο για όλους μας. Από τώρα, με ζώνει ανέσπερα το φως των ξανανιωμένων στο κέντρο ψυχών μας».³⁰

Η ευκαιρία δόθηκε όταν ο Καλμούχος άκουσε τον Σικελιανό να διαβάζει στο βιβλιοπωλείο «Πυρσός» το ποίημά του «Σόλωνος απόλογος» και, ενθουσιασμένος, του παραχώρησε το σπίτι του στην Αίγινα.³¹ Με τη μεσολάβηση του ειρηνοδίκη Βασίλη Κίντζιου,

²⁷ Καζαντζάκης προς Αγγελάκη, «39. Λονδίνο 2-7-1939», *ό.π.*, σ. 92-93: 93.

²⁸ Καζαντζάκης «Αίγινα, 24.12.1941» [Αρχείο Α.Π.Θ.], στο Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 195-196.

²⁹ Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 196-200. Ελένη Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 477-489. Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, *ό.π.*, σ. 148-161.

³⁰ Σικελιανός προς Καζαντζάκη «496 (Επιστολή 1.3.1942) [Αρχείο Μερλιέ], στο Άγγελου Σικελιανού, *Γράμματα*, τ. 2, φιλ. επιμ. Κ. Μπουρναζάκης, Αθήνα, Ίκαρος 2000, σ. 328.

³¹ Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, *ό.π.*, σ. 151.

το ζεύγος Σικελιανού κατάφερε να πάρει άδεια μετακίνησης³² και το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου 1942 πήγαν στην Αίγινα για τρεις μέρες για να προετοιμάσουν την εγκατάστασή τους. Είναι φανερό πια ότι η παλιά αδελφική σχέση επανέρχεται και καλύπτει το κενό στη ζωή του Καζαντζάκη: «Αγαπημένε μου μεγάλε μου Αδελφέ! Δε λέγεται η γλύκα κ' η χαρά που μας αφήκε η παρουσία Σου· όλο το έρημο τούτο ακρογιάλι πήρε άλλη ουσία».³³

Ο Άγγελος και η Άννα Σικελιανού εγκαταστάθηκαν στην Αίγινα στις 14 Μαΐου 1942 και διέμεναν ως τον Οκτώβριο με μικρά διαλείμματα, πηγαίνοντας στην Αθήνα στην απελπισμένη τους προσπάθεια να πουλήσουν ό,τι μπορούσαν και να βρουν κάποια τρόφιμα. Όπως μαθαίνουμε από την Άννα, η εγκατάσταση του μικρού νοικοκυριού τους ήταν εύκολη «η Ελένη παραχώρησε το πυργάκι ενός σπιτιού [της εξαδέλφης] που τ' όριζε για γραφείο του Άγγελου κι ο Καζαντζάκης του δάνεισε μια ακουαρέλα του “Κρητικού πρίγκιπα” επειδή θα ’γραφε τον “Δαίδαλο στην Κρήτη”». Μέσα στη μεγάλη τους οικονομική στενότητα οι δυο δημιουργοί κατόρθωσαν να πάρουν ένα μικρό δάνειο από την Τράπεζα της Ελλάδος, με τη μεσολάβηση του Γιώργου Θεοτοκά.³⁴ Η πείνα της ασκητικής ζωής στην Αίγινα ξεπερνιόταν κάπως με τις βεγγέρες της μικρής παρέας έξω από το σπίτι του Καζαντζάκη που «μοιάζει σαν μια γωνιά ενός παλατιού αλλοτινού καιρού», στη φεγγαράδα με το «ψευδοτσιμπούσι» που ετοιμάζαν οι τρεις γυναίκες, Άννα, Ελένη και Δέσποινα (σύζυγος του Θρασύβουλου Ανδρουλιδάκη): «Της Δέσποινας Ανδρουλιδάκη είναι το πιο επίσημο, φυλάει το ρύζι που φέρνει πότε-πότε ο άντρας της από την υπηρεσία του, 15 δράμια στη μερίδα. Μας μαγειρεύει ένα πλούσιο πιλάφι, κι εγώ, με λίγο καλαμποκάλευρο, λίγο πετιμέζι, σταφίδες ή ό,τι άλλο βρίσκεται στη θύμησή μου ή στο ντουλάπι μου, ετοιμάζω ένα γλυκό που μας κάνει να μουγκρίζουμε όλοι. Ο Καζαντζάκης δεν το αγγίζει ούτε μου επιτρέπει να το πάρω από μπροστά του, στο τέλος το τρώει συγκαταβατικά».³⁵

Οι βεγγέρες του 1942 χαρακτηρίζονταν από «ανηφορικές» συζητήσεις ανάμεσα στον Καζαντζάκη και στον Σικελιανό, το αίσθημα της πνευματικής ευθύνης των οποίων λύγιζε τώρα από το βάρος των πραγματικών εξελίξεων, τις ειδήσεις που έφερνε κάθε βράδυ ο Θρασύβουλος Ανδρουλιδάκης, διευθυντής των φυλακών Αιγίνης, ο οποίος ενημερωνόταν σταθερά από το ραδιόφωνο που είχαν στις φυλακές: «και βουβαινόμασταν από πίκρα και από απελπισία».³⁶ Μέσα στη γενική δυστυχία η συντροφιά της Αίγινας κατάφερνε να επιβιώνει και να διασκεδάσει την πίκρα της, έτσι που οι αναμνήσεις της Άννας από την Αίγινα να συνδέονται περισσότερο με τις ευχάριστες ανθρώπινες στιγμές και τη δημιουργικότητα: «Ο Άγγελος είχε γράψει τότε τον “Δαίδαλο στην Κρήτη” και εγώ έκανα μια μετάφραση για να μπορέσουμε να πάρουμε λίγο λάδι, λίγα τρόφιμα. Τα βράδια που απαντιόμαστε, ο καθένας είχε να πει κάτι για τη δουλειά του, για τις εντυπώσεις του και όταν γελούσε ο Άγγελος με τον Καζαντζάκη ήταν μια χαρά να τους ακούς και τους δύο. Αλλά στην Αίγινα υπήρχαν πολλές κουκουβάγιες κι ερχόταν μία και ζήλευε από τα γέλια τους και τις φωνές τους, και τότε όταν μιλούσαν ο Άγγελος και ο Καζαντζάκης, έπαιρνε μέρος και η κουκουβαγίτσα. Όταν μιλούσα εγώ ή η Ελένη και η κουβέντα μας ήταν χαμηλή, η κουκουβαγίτσα σώπαινε, ησύχαζε. Μόλις άρχιζε ο Άγγελος με τον Καζαντζάκη, έμπαινε κι εκείνη στη μέση να λάβει μέρος. Έπειτα μαζευνόμαστε συχνά και τρώγαμε μαζί. Ήταν μάλλον λιγόφαγος ο Καζαντζάκης, αλλά εκτιμούσε το καλό φαί” και

³² Επιστολή Βασίλη Κίντζιου, «Αίγινα 3.4.1942» [Αρχείο Σικελιανού στο Μουσείο Μπενάκη, Φ 25/241]: «Σας στέλνω την άδεια του ταξιδιού. Ο Καζαντζάκης μας σας περιμένει με πόθο».

³³ Καζαντζάκης προς Σικελιανό «Αίγινα 12.4.1942» [Αρχείο Α.Π.Θ.], στο Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 198.

³⁴ Άννα Σικελιανού, *ό.π.*, σ. 153.

³⁵ Άννα Σικελιανού, *ό.π.*, σ. 156.

³⁶ Άννα Σικελιανού, «Αναμνήσεις από τον Κ. στα χρόνια της Κατοχής» [μαγνητοφωνημένη συνομιλία με τον Θανάση Νιάρχο και τον Αντώνη Φωστιάρη], *Η λέξη*, τχ. 139, Μάιος-Ιούν. 1997, σ. 249-253.

πολλές φορές, αν καταφέρναμε να έχουμε φαγητό που να έχει κάποια νοστιμιά, αρχίζαμε τα μουγκρητά. Και όταν το φαγητό ήταν καλό, από την Ελένη ή από μένα, έλεγε η μία στην άλλη: μα σήμερα δεν μουγκρίσατε αρκετά για μένα. Αυτό το κλίμα της δυστυχίας το παίρναμε λιγάκι ανάλαφρα και με κάποιο χιούμορ».³⁷

Η περίοδος αυτή της επανένωσης, εκτός από τη χαρά και την αβρότητα, έδειξε και πάλι τις σοβαρές βιοθεωρητικές διαφωνίες που αφορούσαν τόσο στην πνευματική φυσιογνωμία όσο και στο λογοτεχνικό έργο τους. Ιδιαίτερα πικρή φαίνεται να είναι η παγερή σιωπή του Καζαντζάκη στην ανάγνωση της τραγωδίας του Σικελιανού «Ο Δαίδαλος στην Κρήτη», ενός έργου που συνέθεσε στη διάρκεια των τεσσάρων εβδομάδων παραμονής του στην Αίγινα.³⁸ Στην αλληλογραφία τους ωστόσο είναι εμφανής η νοσταλγία του Σικελιανού για την Αίγινα και ο πόνος του Καζαντζάκη από την απουσία του: «Το ότι έζησες εδώ, έδωκε νέα ουσία στο έρημο ακρογιάλι μου...».³⁹ Ο Σικελιανός όμως δεν κατάφερε να ξαναπάρει από τους Γερμανούς άδεια μετακίνησης και παραμονής στο νησί, με αποτέλεσμα η συγγραφική επανένωσή τους να μείνει εκκρεμής για μια σειρά από πρακτικές δυσχέρειες, που απαριθμεί στην επιστολή του:⁴⁰

Νίκο μου,

Τι θα 'ναι για μένα να 'ρθω κοντά Σου το ξέρεις και δεν ειν' ανάγκη να Σ' το λέω. Ν' ακούσω τον *Προμηθέα* σου, να Σου διαβάσω το *Χριστό στη Ρώμη* που τον προχωρώ ολοένα, να δουλέψουμε σιμά...

Είδα τον Καλμούχο, που τη φορά αυτή δεν ξέρω πώς μου δήλωσε [:] διαθέσεις (το σπίτι το θέλει για τον εαυτό του), όταν 2-3 μήνες πριν μου σάλπισε τ' αντίθετα. Μα δικαίωμά του είναι κι εγώ γεμάτος ακόμα από ευγνωμοσύνη που μου χάρισε το θαυμαστό προπερσινό καλοκαίρι.

Ο Μαγκλής πάλι μου 'πε πως του παραχώρησες το σπίτι της κ. Πάντου και στη φιλική μου επιμονή για το γραφείο, μου 'πε πως θα μου το παραχωρούσε, έχοντας όμως υπ' όψη του πως θα 'χε το άλλο σπίτι.

Πάνω σ' αυτό θα 'θελα δυο λόγια Σου κι εγώ στο μεταξύ θα παλέψω για τα οικονομικά μέσα που θα μου χρειαστούνε και για την άδεια.

Πόσο Σε συλλογίζομαι ο Θεός το ξέρει! Και Σου ξαναλέω, τι θα 'ταν για μένα να 'ρθω σιμά Σου! Ποτέ η Μεγάλη Δύναμη δε μ' είχε γεμίσει έτσι απ' την κορφή στα νύχια.

Πώς θα δούλευα!

Γράψε μου δυο λόγια. Φίλησέ μας την Ελένη. Απ' την Άννα πολλά

Πάντα

Συνολικά, πολύ δημιουργική αποδείχτηκε για τον Καζαντζάκη η περίοδος της Κατοχής στην Αίγινα.⁴¹ Από τη μια μεριά η πρωτογενής συγγραφή, με επίκεντρο τον «Ζορμπά», από την άλλη οι μεταφράσεις και οι λογοτεχνικές συναναστροφές που κάποτε είχαν πολιτικές αποχρώσεις.⁴² Ιδιαίτερα η σχέση του με τον λογοτέχνη, και ενεργό σύνδεσμο της Αντίστασης στην Αίγινα, Γιάννη Μαγκλή, είχε ενισχύσει τις υπόνοιες για την κομμουνιστική ιδεολογία

³⁷ Άννα Σικελιανού, *ό. π.*

³⁸ Άννα Σικελιανού, *Η ζωή μου με τον Άγγελο*, *ό. π.*, σ. 157-158.

³⁹ Καζαντζάκης προς Σικελιανό, «Αίγινα, 28 Οχτώβρη 1942», στο Ελένη Καζαντζάκη, *ό. π.*, σ. 483.

⁴⁰ Σικελιανός προς Καζαντζάκη, «Επιστολή 535. 4.3.1944» [Αρχείο Μερλιέ], *Γράμματα*, τ. 2, *ό. π.*, σ. 390.

⁴¹ Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, «Καζαντζάκης-Αίγινα», *Διαβάζω*, τχ. 377, Σεπτ. 1997, σ. 97-103.

⁴² Ελένη Καζαντζάκη, *Ο Ασμβίβαστος*, *ό. π.*, σ. 495-497.

του.⁴³ Ο Μαγκλής από την πλευρά του, θυμάται τον Καζαντζάκη να του διαβάζει κάποια κυριακάτικα απογέυματα τα χειρόγραφα του «Ζορμπά» και ένα «μουγκριστό» φαγητό που κάνανε χάρη σε μια μετάφραση των «Ανθυλίων» του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης «και όταν πήγα είχε μακαρόνια με βούτυρο και τυρί ιταλικό, παρμεζάνα. Και τρώγαμε, λοιπόν, το φαγητό και μουγκρίζαμε και τον ρώτησα πού διάολο τα βρήκες αυτά τα πράγματα, και μου απάντησε ότι “ήρθαν δυο παπάδες καθολικοί να τους μεταφράσω τα ανθύλια του Αγίου και μου έφεραν δώρο μερικά κιλά μακαρόνια”».⁴⁴

Τις ήρεμες και δημιουργικές μέρες της Αίγινας θα διαδεχθεί η οριστική απομάκρυνση. Ο Καζαντζάκης έφυγε από την Αίγινα το 1946 ξανά για τα μεγάλα ταξίδια του, χωρίς να γνωρίζει ότι δεν επρόκειτο να ξαναγυρίσει στο νησί. Η μικρή βαφτισιμιά του Κατερίνα, σχεδόν δεν τον γνώρισε, μεγάλωσε μόνο κάτω από τη σκιά του νονού της «που ήταν πάντα στο εξωτερικό, έξω από τη ζωή μου. Έτσι, μου φάνηκε φυσικό -και αστείο- όταν μου έγραψε μετά την πρώτη μου δημοσίευση: «Νεαρό κλωσσοπούλι του Παρνασσού, μη με ντροπιάσεις».⁴⁵ Η ευρύτερη αλληλογραφία με την οικογένεια Αγγελάκη δείχνει ωστόσο στενούς δεσμούς και φροντίδα, ψυχικό «αλυσοδέσιμο» στο νησί:

«Αγαπητοί φίλοι και Συναιγνήτες!»

Συχνά Σας φέρνουμε και τους δυο –και τους τρεις- στο νου μας και βλέπουμε το περιβόλι Σας με όλες τις λεπτομέρειες και τα λόγια μας και τα γέλια μας κι όλη τη ζωή που περάσαμε στο άθλιο κ’ ευλογημένο νησί αυτό που λέγεται Αίγινα και που τόσο μοιραία μας έχει όλους αλυσοδέσει.⁴⁶

Πέρα από τους προσωπικούς συναισθηματικούς δεσμούς με τους συναιγνήτες, οι οποίοι κράτησαν και συνεχίστηκαν δια βίου, πέρα από τα καλούδια που στέλνονταν από την Αίγινα, η νοσταλγία για το νησί ατόνησε στις αρχές της δεκαετίας του ’50. Η Antibes έχει υποκαταστήσει την Αίγινα και τα σημάδια του ξεριζωμού είναι φανερά στην αλληλογραφία με τον Αγγελάκη. Από τον Οκτώβριο του 1951 η Ελένη εμφανίζεται αποφασισμένη να πουλήσει το σπίτι και ο Νίκος τον Δεκέμβριο σκέφτεται να αγοράσει οικόπεδο και να χτίσει «μια μικροσκοπική φωλίτσα» στην Antibes.⁴⁷ Η ψύχραιμη αντιμετώπιση του όλου θέματος από πλευράς του ζεύγους Καζαντζάκη δείχνει μια ψυχική απομάκρυνση από την ελληνική πραγματικότητα που συμπαρασύρει το σπίτι της Αίγινας και οδηγεί στην πώλησή του. Χαρακτηριστικά, η Ελένη γράφει για τα πρακτικά ζητήματα στον Αγγελάκη: «πολύ σας παρακαλούμε, έχετε τον νου σας, αν τύχει κανένας μερακλής, να πωλήσομε το σπίτι στην Αίγινα. Αυτοί που το παίρνουν κάθε χρόνο, θα το ήθελαν ίσως, μα για ένα ξεροκόμματο. Εμείς θα το δίναμε μόνο αν βρούμε μια συμφερτική τιμή, δηλαδή 500 λίρες μαζί με τα έπιπλα κ.λπ. κουτσομπλέκια του. Φυσικά χωρίς τα βιβλία του Νίκου. Η Αίγινα θα πάρει μπρος, το οικόπεδο είναι μοναδικό και μεγάλο, το αμπελάκι προόδεψε πολύ, τώρα θα ’χει και κληματαριά...».⁴⁸ Και ο Νίκος αναφέρει σε επιστολή του στον Τάσο Αθανασιάδη: «και το σπίτι που έχω στην Αίγινα θα το πουλήσω –σημάδι ξεριζωμού. Απάνω στο γραφείο μου στην Αίγινα έχω ένα μεγάλο σβώλο χώμα από την Κρήτη. Θαρρώ πως αψό θάναι το μόνο λάφυρο που θα

⁴³ Βλ. Θρασύβουλος Ανδρουλιδάκης, «Ο Καζαντζάκης στα χρόνια της Κατοχής», *Καινούρια Εποχή*, Φθινόπωρο 1958, σ. 268-279.

⁴⁴ Μαγκλής, *ό.π.*, σ. 102.

⁴⁵ Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, «Πρόλογος. Τα αιώνια εφήμερα», *Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη*, *ό.π.*, σ. 13-14: 13.

⁴⁶ Καζαντζάκης προς Αγγελάκη, «46 από Παρίσι, Μεγάλη Παρασκευή του ’48», *ό.π.*, σ. 101-102: 102.

⁴⁷ 60. Ελένη [Antibes] 7.12.51, *ό.π.*, σ. 121-122: 121, 122 (Νίκος).

⁴⁸ 59. Ελένη Καζαντζάκη [Antibes, 30.10.51], *ό.π.*, σ. 119-120: 119.

πάρω απ' την Ελλάδα και θα φύγω».⁴⁹ Η απόσταση από την Ελλάδα μεγαλώνει ολοένα και περισσότερο, τόσο που μόνο η Αίγινα και οι άνθρωποί της να παραμένουν ένα μακρινό σημείο αναφοράς «κ' ελπίζω πάντα να ξεκολλήσει η Αίγινα από την Ελλάδα και ν' αράξει ένα πρωί στην Cote d'Azur».⁵⁰

⁴⁹ Καζαντζάκης [Antibes, 2.2.1952], «Επιστολή Καζαντζάκη στον Τάσο Αθανασιάδη», *Νέα Εστία*, τχ. 1343, 15.6.1983, σ. 777.

⁵⁰ Καζαντζάκης [Antibes, 17.2.51], *ό.π.*, σ. 116-117: 117.